

ارزشهای هنری قرآن منحصر به فرد ابن بواب*

در کتابخانه چیستریتی شهر دویلین

دکتر محمد خزائی

دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

قرآن منحصر به فرد ابن بواب، هنرمند بزرگ شیعی دوره آل بویه، که هم اکنون در کتابخانه چیستریتی شهر دویلین پایتخت جمهوری ایرلند نگهداری می‌شود، هنوز از شاهکارهای هنر اسلامی به شمار می‌رود. تنوع بسیار عناصر تزئینی در این قرآن شیوه‌ای نو را برای تذهیب‌گران دوره‌های بعدی پدید آورد. استفاده و بکارگیری نقشهای تزئینی دوره پیش از اسلام هنر ایران (هنر ساسانی) از دیگر امتیازهای این قرآن است که ابن بواب توانست با تغییر و بازسازی آنها شخصیتی کاملاً نو و مطابق با جهان بینی اسلامی ارائه دهد. از دیگر ویژگی‌های این قرآن وجود عناصری از قبیل آوردن نام علی (ع)، فرستادن درود و سلام بر آل محمد (ص) و بکارگیری تقسیم‌بندی‌های دوازده و چهارده‌گانه در تذهیب می‌باشد که همگی معرف یک اثر کاملاً شیعی است.

کلیدواژه‌ها: قرآن ابن بواب، کتابخانه چیستریتی شهر دویلین، عناصر تزئینی، نقوش اسلیمی و هندسی، هنر دوره ساسانی، امام علی (ع)، آل محمد (ص)، تذهیب، دوره آل بویه.

* - تاریخ وصول: ۸۰/۳/۲۳ تاریخ تصویب نهایی: ۸۱/۳/۲۹.

درآمد

قرآن کوچک و منحصر بفرد کتابخانه چیستر بیٹی (CHESTER BEATTY) شهر دUBLIN پایتخت ایرلند، با گذشت هزار سال از کتابت آن، هنوز یکی از شاهکارهای هنر اسلامی به شمار می‌آید. این قرآن به گواهی کتیبه صفحه آخر آن از سوی هنرمند بزرگ شیعه، استاد بزرگ هنر خوشنویسی و تذهیب، علی بن هلال مشهور به ابن بواب، در دوران حکومت شیعی آل بویه در سال ۳۹۱ ق (۳۷۹ ش) در شهر بغداد کتابت و تذهیب شده است. ابن بواب به نقل از مؤلف کتاب *المواضع مدتی* در شیراز اداره کتابخانه بهاء الدوله پسر عضد الدوله را عهده‌دار بود. بر اساس منابع تاریخی در زمان کتابت این قرآن، امیر بهاء الدوله حاکم بغداد بوده است. (حقیقت، ۱۸۳). و به قولی دیگر هنگامی که فخر الملک ابو غالب محمد بن علی بن خلف واسطی وزیر، از سوی بهاء الدوله والی عراقی شد، ابو بواب را از ندیمان خود فرار داد. (فضائلی، ۳۰۱). بیشتر پژوهشگران معتقدند که قرآن مجموعه چیستر بیٹی تنها قرآن موجود از آثار ابن بواب است. (Rise, 1995, p.3)

این قرآن همچنین یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی است که به خط نسخ و بر روی کاغذ نوشته شده است. تذهیب این قرآن بسیار زیبا و هنرمندانه است. شیوه و روش تذهیب این قرآن، شامل عناصری تزئیناتی است که این عناصر در دوره‌های بعدی حتی تا به امروز به عنوان الفبای هنر تذهیب قرآن مجید مرسوم گردیده است. اطلاعات بسیار کمی از زندگی ابوالحسن علی بن هلال موجود است. او در نیمه دوم قرن سوم هجری به دنیا آمد. از آنجایی که پدرش منصب حاجبی و پرده‌داری آل بویه را بر عهده داشته، به این مناسبت او را «ابن بواب و ابن السثری» می‌نامیدند. (فضائلی، ۳۰۰).

علی بن هلال کار هنری خود را به عنوان تزئین‌گر منازل شروع و سپس به کتابت و تذهیب کتابها پرداخت و در نهایت همانگونه که بیان شده ابن بواب به عنوان

کتابدار حاکم دیلمی بهاء الدوله (۴۰۳ - ۳۷۹ ق) در شیراز منصوب شد. (Yaqut, 1929, p.448). وی در سال ۴۱۳ ق در عهد خلافت القادر بالله بدرود حیات گفت.

به گفته میرزا حبیب الله اصفهانی، علی بن هلال فقیه و حافظ کل قرآن بوده و جمعاً ۶۴ بار به کتابت کل قرآن را پرداخته است. خط ریحان و محقق را او احداث کرده است. (اصفهانی، ۵۷). پیشتر آوردیم که از این مجموعه در حال حاضر تنها قرآن معروف چیستریتی موجود است.

از دیگر کارهای مهم ابن بواب کامل کردن اصول و قواعد خوشنویسی است که حدود یک قرن پیش از او توسط وزیر و خوشنویس ایرانی، ابن مقله (درگذشته ۳۲۸ ق) تدوین شده بود. ابن بواب به خاطر نبوغ هنری، با هماهنگی حرکت و منحنی حروف تناسب‌های بسیار خوش آیند و چشم‌نوازی در قواعد ابداعی ابن مقله که بیشتر تحت تأثیر هندسه و تناسبهای ریاضی بود، به وجود آورد.

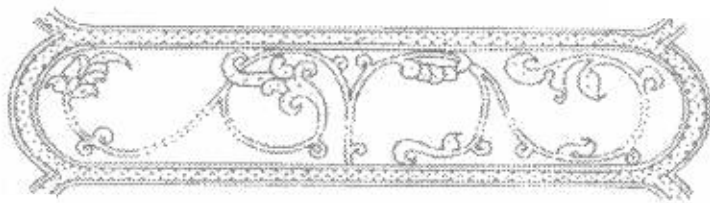
قرآن معروف چیستر بیٹی

قرآن کتابخانه چیستریتی (MS. I. 16) یک جلد قرآن کوچک با ۲۸۶ صفحه به ابعاد $۱۳/۵ \times ۱۷/۵$ سانتی‌متر و هر صفحه دارای ۱۵ سطر است. طول و عرض سطح نوشته شده $۹ \times ۱۳/۵$ سانتی‌متر و هر صفحه دارای ۱۵ سطر است. شش صفحه نخست قرآن با کاغذ سفید و براق بعدها به آن افزوده شده است. این شش صفحه به شرح حال ابن بواب به زبان فارسی که از کتاب ابن خلکان اقتباس شده، اختصاص دارد. کتابت قرآن، تذهیب و عنوانها، همگی در صفحات اصلی قرآن قرار دارند. صفحه پایانی قرآن به این موضوع اشاره دارد که این قرآن توسط علی بن هلال در بغداد در سال ۳۹۱ ق کتابت شده است: «کتب هذا الجامع علی بن هلال بمدينة السلم سنة احدى و تسعين و ثلثمائة حامداً تعالی علی نعمه و مصلياً علی نبيه محمد و آله و مستغفراً من ذنبه» (شکل شماره ۱). (Rice, 1955, pp 1119).

نوع و جنس کاغذ اصلی قرآن از نوع ظریف و محکم و به رنگ قهوه‌ای خیلی کم رنگ است که این نوع کاغذ ویژه همان دوره بوده است. متن قرآن با مرکب قهوه‌ای سیر کتابت شده است. جلد موجود این قرآن در اروپا صحافی شده که در اثر این صحافی قسمتهایی از حاشیه قرآن از میان رفته است. این عمل همچنین متأسفانه قسمتهایی از تزیینات حاشیه قرآن، شامل سرترنج‌ها و شمشه‌های کوچک را از میان برده است. متن قرآن کلاً با خط نسخ نوشته شده، به گونه‌ای که کلمات خیلی به هم چسبیده کتابت شده‌اند. علامتهایی مانند «عشر» و «سجده» که در داخل شمشه‌های کوچک حاشیه قرار گرفته‌اند، به خط کوفی نوشته‌اند.

ارزش هنری تزیینات قرآن چیستربیتی کمتر از کتابت آن نیست. شاید مهمترین ویژگی این قرآن تنوع زیاد عناصر تزیینی است که این عناصر برای تذهیب قرآن‌های دوره‌های بعد به عنوان یک سنت شد. هماهنگی و هم‌خوانی میان تزیینات قرآن و خطوط کاملاً نشان می‌دهد هر دو از سوی یک هنرمند کار شده است. تذهیب‌های این قرآن را می‌توان به سه دست طبقه‌بندی کرد: ۱ - تذهیب تمام صفحه، ۲ - تذهیب حاشیه‌های قرآن، ۳ - تذهیب سر سوره‌ها (کتیبه).

تذهیب کل صفحه در این قرآن شامل پنج نمونه «دو صفحه‌ای» است که از مجموعه آنها هر دو صفحه، تذهیب و نوشته قرار دارد و دو مورد دیگر، کل دو صفحه فقط با نقوش تزیینی اسلیمی و هندسی آرایش شده‌اند. قرآن با دو صفحه کاملاً تزیینی آغاز می‌گردد (شکل شماره ۲). در این دو صفحه همه تزیینات و متن در میان دو مستطیل ایستاده قرار گرفته است. هر دو صفحه جمعاً به چهارده بخش تقسیم شده‌اند. در میان هر بخش افزون بر متن کتابت شده، زمینه آنها با یک نقش اسلیمی که از میانه به دو شاخه تقسیم شده، تزیین شده‌اند. (طرح شماره ۱). متن کتابت شده در این دو صفحه در برگرفته این مطالب است که قرآن شامل ۱۴ سوره، ۶۲۳۶ آیه، ۷۷۶۶۰ کلمه، ۳۲۱۳۵۰ حرف و ۱۵۶۰۵۱ نقطه است.

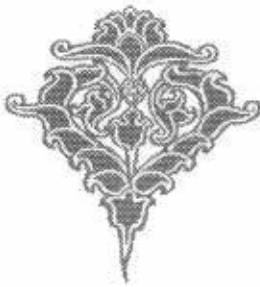

«طرح شماره ۱»

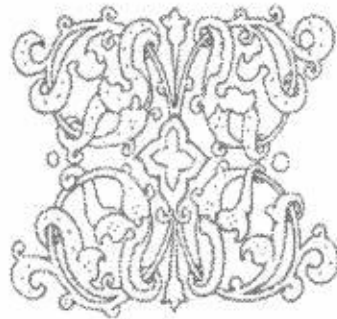
دو صفحه بعدی این قرآن همچون دو صفحه پیشین تذهیب شده است. در این دو صفحه سطح دو مستطیل متقارن، به وسیله خطوط هندسی مشبک، روی هم ۱۲ شش ضلعی بزرگ و چند شش ضلعی کوچک به وجود آمده است. زمینه ۱۲ شش ضلعی بزرگ به وسیله نقوش اسلیمی و کلمات تزیین شده‌اند. متن کلمات کتابت شده در داخل شش ضلعی‌های بزرگ به بیات ترتیب آوردن سوره و آیات قرآن که به اهل کوفه به روایت امام علی علیه السلام می‌باشد، اختصاص دارد. «فی عدد اهل کوفه المروئی عن امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علی محمد نبیاً وعلیه السلام». (شکل شماره ۳). شایان ذکر است که در قرآن‌های قرون نخستین، چندین مکتب مانند روش کوفه، بصره، دمشق، مکه و مدینه برای ترتیب آوردن آیات قرآن مرسوم بوده است و در قرون بعدی از آوردن این مورد در آغاز قرآن خودداری شده است. در این دو صفحه نوشته‌های داخل شش ضلعی‌ها به رنگ طلایی کتابت شده و زمینه شش ضلعی‌ها به رنگ طلایی کتابت شده و زمینه شش ضلعی‌های کوچک هم با یک گل «نیلوفر آبی» (لوئوس) که ریشه‌اش به نقوش تزیینی ایرانی پیش از اسلام می‌رسد، تزیین شده‌اند. (khazaie, 1999, p. 104).

تمام دو صفحه بعدی این قرآن به صورت تزیینی و بدون نوشته تذهیب شده است. (شکل شماره ۴). هر دو سطح مستطیلی شکل دو صفحه به وسیله شش جفت

دایره (جمعاً ۱۲ دایره) در اندازه‌های مختلف که در همدیگر تداخل یافته تزیین شده است. قطر دو دایره بزرگتر به اندازه بلندی طول مستطیل، قطر دو دایره متوسط نیز به اندازه عرض مستطیل و دایره کوچک که با همدیگر تداخل دارند، هم‌سایه یا پهنای حاشیه طولی مستطیلی طرح شده‌اند. هر کدام از دایره‌ها از یک حلقه مرکزی به رنگ طلایی و دو حلقه جانبی به رنگ خود زمینه طراحی شده‌اند، از برخورد دایره‌ها با همدیگر یک شمسه ترنجی شکل در مرکز تزیینات هر صفحه به صورت افقی به وجود آمده است. این ترنج با نقوش بسیار عالی و زیبای اسلیمی تزیین شده است (طرح شماره ۲).

«طرح شماره ۳»

«طرح شماره ۴»

تزیینات دیگر سطوح با نقوش هندسی تکرار شونده شکل ستاره‌های کوچک شش ضلعی و نقش Y شکل طرح شده‌اند؛ این نقوشها به رنگهای سفید، قرمز تیره، سبز و طلایی رنگ آمیزی شده‌اند. در قسمت حاشیه هر طرف از دو صفحه، مانند صفحه‌های پیشین با دو نقش ترنج به صورت قرینه تزیین شده است.

تزیینات دو صفحه آخر نیز شبیه به دو صفحه پیشین با تغییرات جزئی طراحی شده‌اند. (شکل شماره ۵). در این دو صفحه قسمت تزیینی هر دو صفحه نیز به وسیله ۱۲ دایره در هم تنیده شده، تقسیم شده است. نقوش تزییناتی هر صفحه شامل یک

جفت نقش بالی شکل به صورت قرینه در بالا و پایین و یک جفت نقش گل نیلوفر آبی (لوتوس) در دو طرف عرض مستطیل طرح شده‌اند. نقوش بالی شکل به رنگ مشکی و با نقوش اسلیمی ترکیب شده‌اند. (طرح شماره ۳).

نقش بالی شکل همچون گل نیلوفر آبی، ریشه در هنرهای تزیینی پیش از اسلام ایران دارد که در اینجا به صورت ساده و همراه با نقش اسلیمی طراحی شده است. تزیینات دیگر سطوح با نقوش تکرارشونده که در دوره‌های بعدی آن را در کاشیهای می‌بینیم، تزیین شده است.

دومین دسته‌بندی تزیینات قرآن ابن بواب در کتابخانه چيستربیتی، شامل تزییناتی می‌شود که در قسمت حاشیه‌های بیرونی هر صفحه آمده است. این تزیینات شامل سرترنجهایی که همراه با اسم ۱۱۴ سوره قرآن آمده و همچنین شمشه‌های کوچک که در وسط آنها «عشر» و «سجده» نوشته شده است. سرترنجهایی که همراه با اسم سوره‌ها آمده، اگر چه شبیه همدیگر هستند، ولی هیچ کدام تکراری نیستند و بیشتر سرسوره‌ها از ترکیب گل نیلوفر آبی و برگهایی که به صورت قرینه‌ای که در دو طرف گل نیلوفر طراحی شده‌اند، شکل گرفته‌اند.

علاوه بر سوره‌ها، حاشیه‌های هر صفحه با شمشه‌های کوچک «عشر» که نشان دهنده ۱۰ آیه است و شمشه‌های کوچک «سجده» تذهیب شده است. شمشه‌های کوچک آیه شمار، تفاوت اندکی با همدیگر دارند و تقریباً تمام آنها از دایره‌های طلایی به وجود آمده‌اند، ولی شمشه‌های «سجده» پرکارتر و گاهی با یک پیچک گلدار و نقش اسلیمی تزیین شده‌اند. در برخی از صفحه‌ها این شمشه‌ها از ترکیب مربع و پا ستاره‌های هشت ضلعی که در همدیگر تنیده شده‌اند به وجود آمده‌اند. در مرکز این شمشه‌ها کلمه «سجده» به رنگ طلایی و با خط کوفی بر روی سطوح قرمز تیره، آبی و یا قهوه‌ای نوشته شده‌اند. (شکل شماره ۶). گاهی اوقات شمشه کوچک «عشر»

و شمشه کوچک «سجده» لبه‌هایشان روی همدیگر قرار گرفته و یک ترکیب زیبایی را به وجود آورده‌اند.

آخرین دسته‌بندی تذهیب این قرآن شامل سرسوره‌ها (کتیبه) می‌گردد. سرسوره‌ها به صورت نواری مستطیل شکل است که اسم سوره به خط ثلث و با نسخ همراه تزیینات نقوش اسلیمی را در خود جای داده است. هر کدام از این سرسوره‌ها نیز با یک سرترنج که با دقت به آن متصل گردیده تزیین شده‌اند. هر سرسوره نیز با یک سرترنج که با دقت به آن متصل گردیده تزیین شده‌اند. هر سرسوره با یک قاب تزیینی همراه است. (شکل شماره ۱۷). در صفحه شناسنامه قرآن (آخرین صفحه متن دار قرآن) در قسمت بالا و پایین از دو نوار تزیینی مستطیل شکل استفاده شده است. (نگاه کنید به شکل شماره ۱). این دو نوار که به جای دو سطر خالی صفحه آخر قرآن آمده است با نقشهای برگدار اسلیمی تزیین شده‌اند. (طرحهای شماره ۴ و ۵).

طرح شماره ۴

طرح شماره ۵

تجزیه و تحلیل عناصر تزئینی ابن قرآن در حوزه هنرهای تزئینی دوره اسلامی و تأثیرگذاری آن بسیار مهم و قابل بحث است. برای مثال استفاده از نقوش اسلیمی و هندسی در این قرآن و رنگ آمیزی بدیع آن، سنتی بزرگ را در پیش روی هنرمندان دوره های بعدی گشوده است.

ارتباط میان ارزشهای هنری قرآن ابن بواب و ادامه شیوه آن در نسخه های خطی و دیگر آثار هنری بسیار مشهود و محسوس است. برای مثال این ارتباط را در تذهیب دیوان شعر «سلامه بن جندل» (قرن پنجم هجری) که هم اکنون در موزه توپ قوسرای استانبول نگهداری و به احتمال بسیار حدود شصت سال بعد از قرآن کتابت و تذهیب شده، بسیار ملموس است (شکل شماره ۸). تزئینات این دیوان شباهت های بسیاری با قرآن ابن بواب دارد. این اثرپذیری در طراحی نقوش اسلیمی و شمشه های کوچک که به شکل شمشه های «عشر» و «سجد» هستند دیده می شود. حضور نقوش اسلیمی در سفالهای نیشابور که در قرن چهارم هجری ساخته شده اند و یا تذهیب قرآن های معروف به «قرامطیان» که در دوره سلجوقیان قرون ششم و هفتم کتابت شده اند را نمی توان نادیده گرفت. برای مثال نقش اسلیمی صفحه آخر قرآن ابن بواب (طرح شماره ۵)، دقیقاً برای تزئین قرآن های دوره سلجوقی که یکی از آنها هم اکنون در موزه برلین نگهداری می شود، مورد استفاده واقع شده است. (شکل شماره ۹). چنین شباهتهایی میان تزئینات قرآن ابن بواب و آثار هنری دوره های بعدی حکایت از اثرگذاری این شاهکار هنری بر روند و شکل گیری هنری دوره های بعدی را دارد.

از دیگر ویژگی های مهم قرآن ابن بواب استفاده و بکارگیری نقوش تزئینی پیش از اسلام هنر ایران است؛ نقوشی مانند نیلوفر آبی (لوتوس) و یا نقش بالی شکل که از هنر ساسانیان اقتباس شده است. این بواب با نبوغ هنری خود توانسته است با تغییر و بازسازی این نقشمایه ها و با تأکید بر جنبه های تزئینی آنها، شخصیتی کاملاً ممتاز و جدید به آنها بدهد.

نتیجه

نسخه خطی قرآن چیستریبی که در سال ۳۹۱ ق در بغداد در دوره حکومت امیر بهاءالدوله بن عضدالدوله دیلمی کتابت شده است، یکی از قدیمی‌ترین قرآن‌هایی است که به خط نسخ کتابت شده است. این قرآن تنها قرآن بر جای مانده از استاد بزرگ خوشنویسی و تذهیب، علی بن هلال مشهور به ابن بواب است. به جرأت می‌توان گفت این قرآن مهمترین اثر هنری است که از حکومت شیعی آل بویه بر جای مانده و دارای عناصری از قبیل آوردن اسم امام علی علیه‌السلام (در صفحه اول قرآن)، فرستادن سلام و درود بر آل محمد (در صفحه پایانی قرآن) و استفاده از تقسیم‌بندهای ۱۲ و ۱۴ گانه در تذهیب صفحات که در فرهنگ شلیعه دارای معنا و مفهوم خاصی هستند، همگی بیانگر یک اثر هنری کاملاً شیعی هستند. این قرآن در مقایسه با دیگر آثار محدود معماری آل بویه مانند مسجد جامع نایین چندین قطعه پارچه دارای نقش و کتیبه که در کاوشهای شهر ری به دست آمده، از ویژگی خاصی برخوردار است. بی‌شک نمی‌توان از نقش ارزنده این آثار هنری که از شاهکارهای هنر اسلامی محسوب می‌شوند، در روند شکل‌گیری هنر اسلامی چشم‌پوشی کرد.

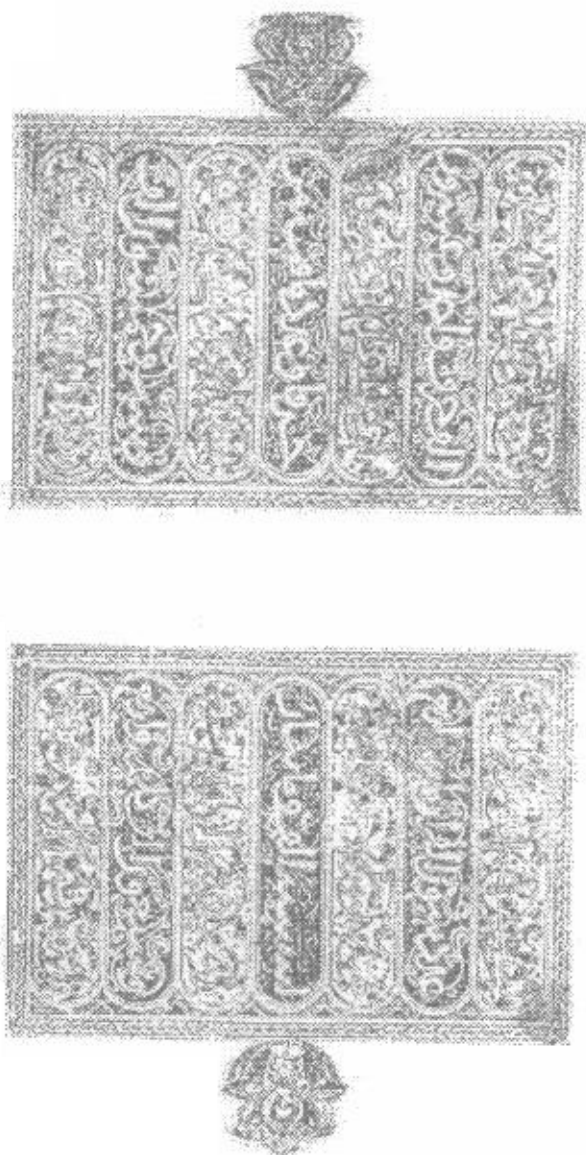
منابع و مأخذ

- اصفهانی، میرزا حبیب‌الله؛ *خط و خطاطان*، ترجمه رحیم چاوش اکبری، انتشارات کتابخانه مستوفی، تهران، ۱۳۶۹ش.
- حقیقت، عبدالرفیع؛ *تاریخ نهضت‌های ملی ایران (از سوگ یعقوب لیث تا سقوط عباسیان)*، انتشارات آفتاب حقیقت، تهران، ۱۳۶۳ش.
- فضائلی، حبیب‌الله؛ *اطلس خط، تحقیقی در خطوط اسلامی*، چاپ دوم، انتشارات مشعل، اصفهان، ۱۳۶۲ش.

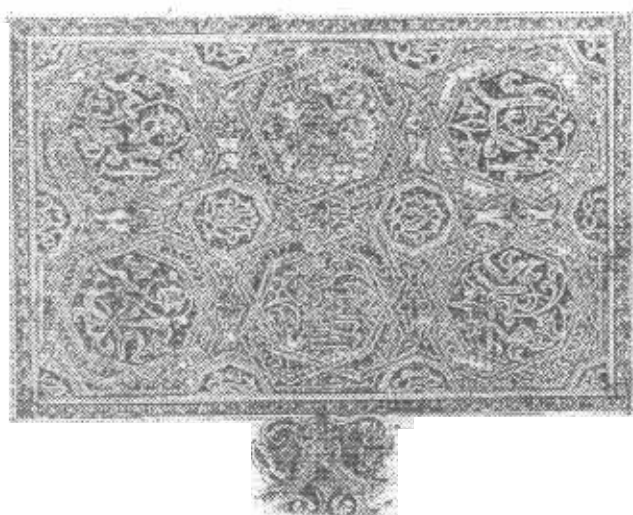
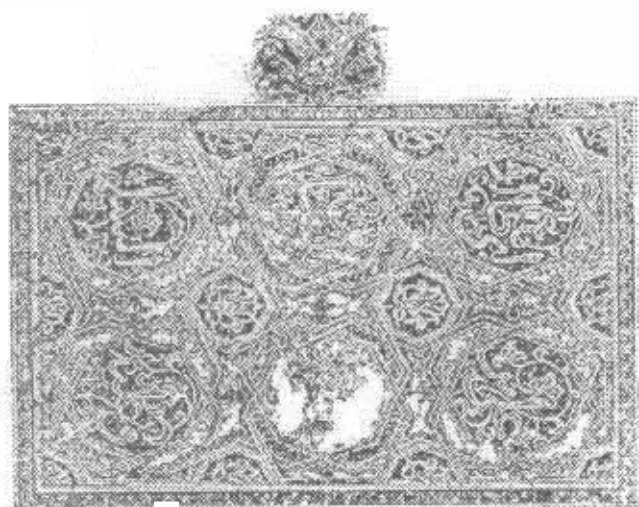
- Dimand M. S. A: *Hand book of the Muhammadan Arts*, New York: Hartsdale House, 1947.

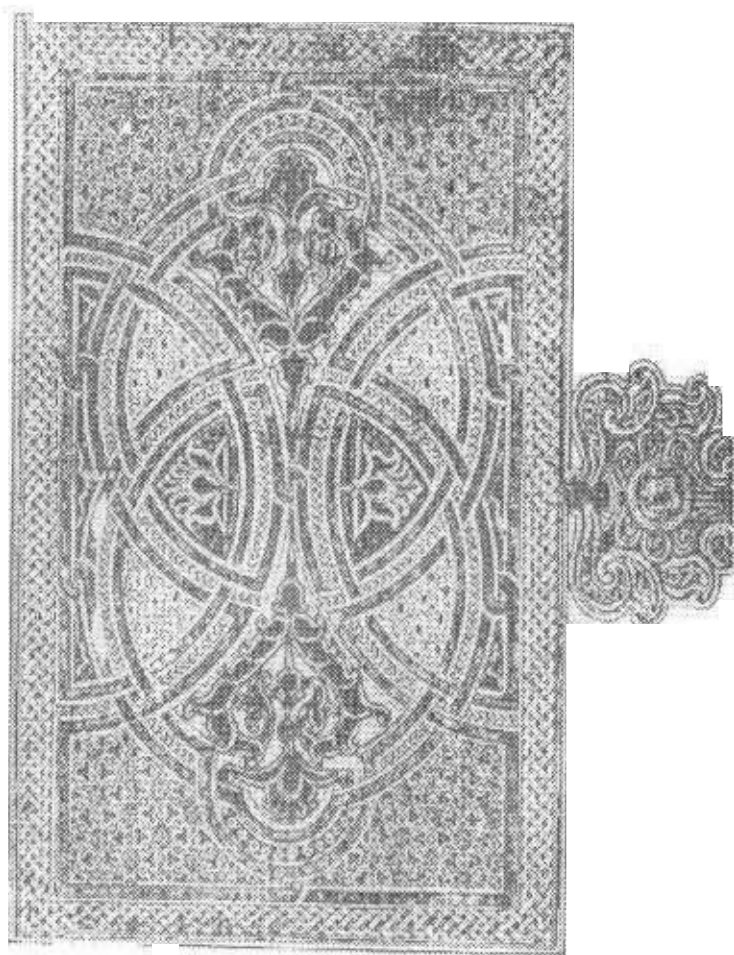
- Graber, Oleg: *The Mediation of Oranmet*, Princeton: Princeton University Press, 1992.
- James, David: *Our'ans of the Afamluds*, London: Afamluks, London: Alexandria Press, 1988.
- Khazaie, M: *Islamic persian Art*, London, Book Extra, 1999.
- Lings, Martin: *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, London: World of Islam Festival Trust, 1976.
- Prdersen, J: *The Arabic Book*, Princerton: Princeton University Press, 1984.
- Rice, D. S: *The Unique Ibn al. Bawwab Manuscript*, Dublin, Emery Walker LTD, 1955.
- Safadi Y.H: *Islamic Calligraphy*, London: Thames and Hudson Limited, 1978.
- Yaqut: *Irshad al-Arib ila Marifat al-Adib*, ed. D. S. Margoliouth, Lindres, 1929.

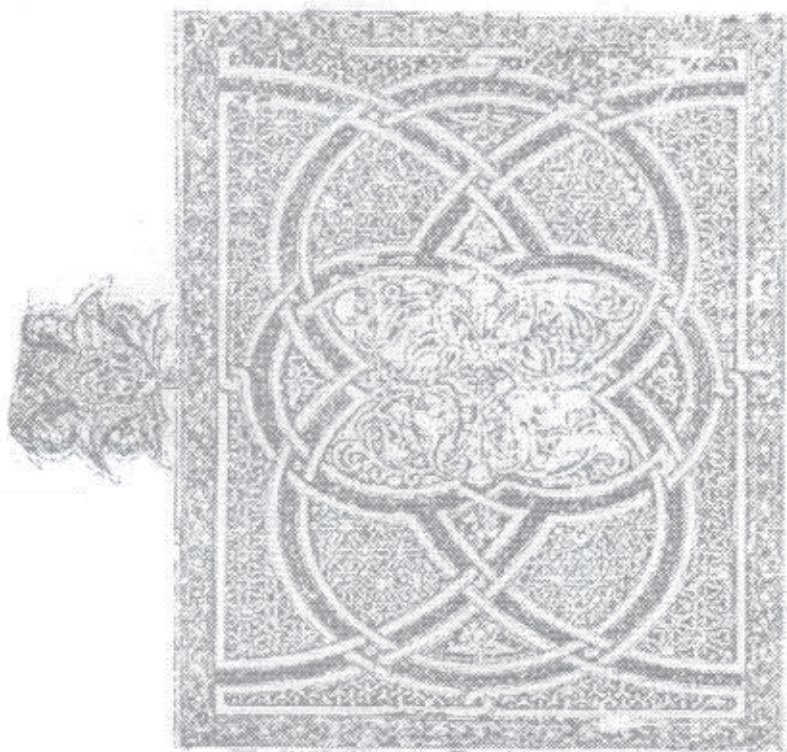
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۲

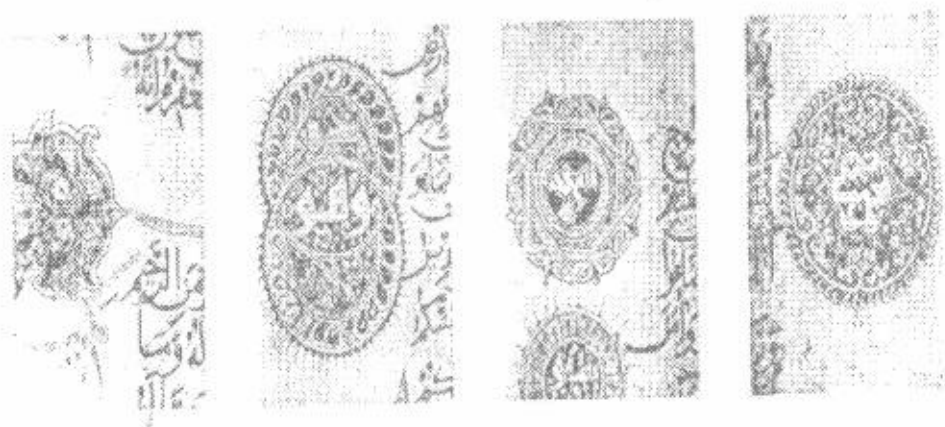
قرآن ابن یوآب - شکل شماره ۴

قرآن ابن یوآب - شکل شماره ۵

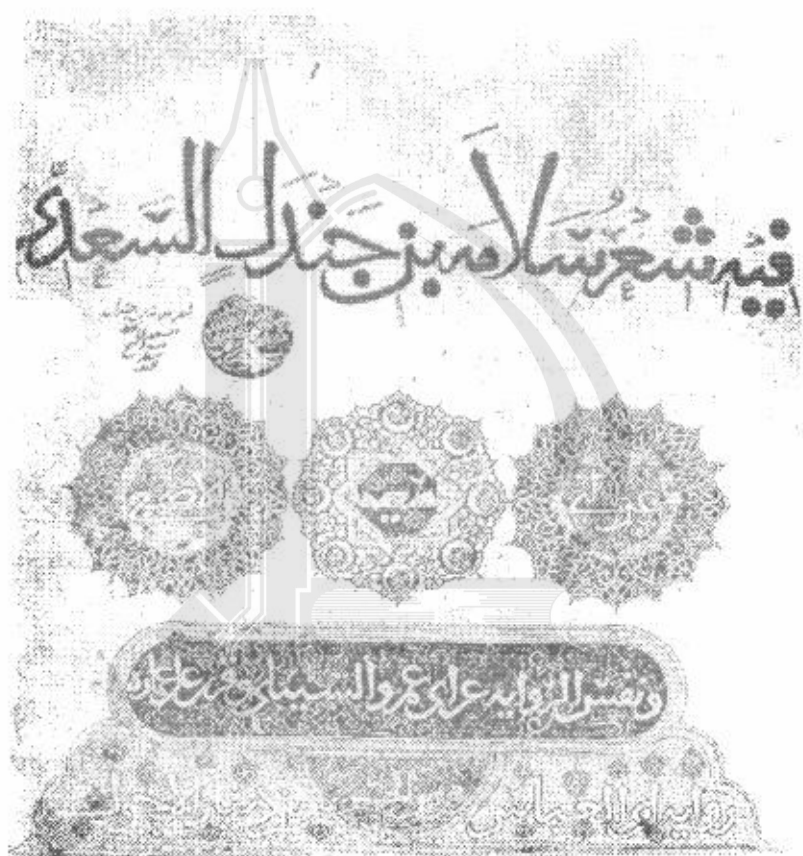

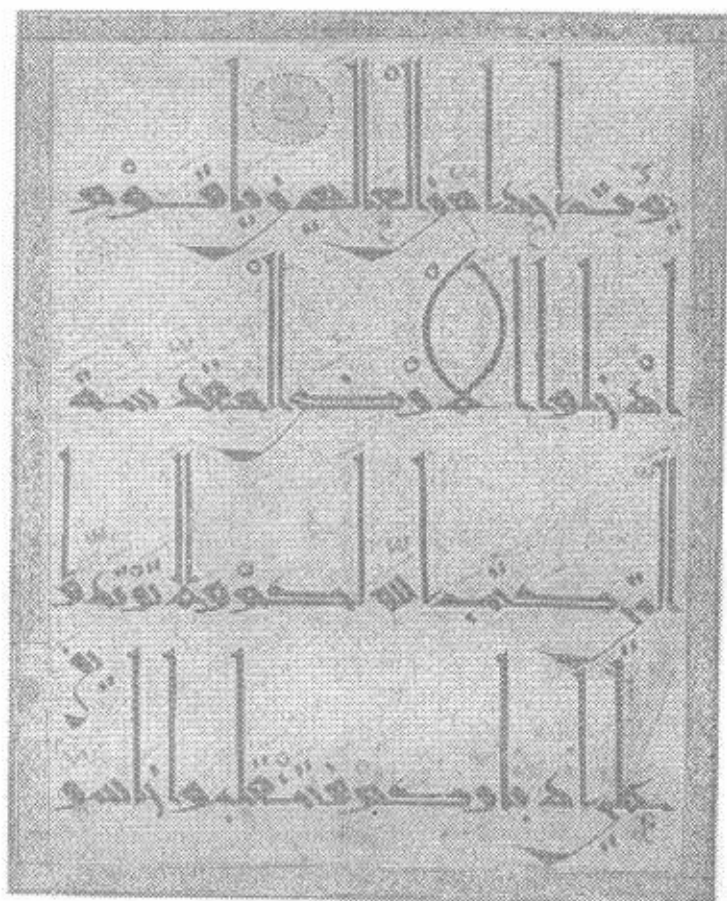
قرآن ابن یزّاب - شکل شماره ۶

قرآن ابن بواب - شكل شماره ٧

قرآن ابن بزّاب - شکل شماره ۸

قرآن ابن بواب - شکل شماره ٩